

İslam'da

AHLAK *ve*

AHLAK EKOLLERİ

PROF. DR. SÜLEYMAN ULUDAĞ

الله ادين في كرايد مر اولا
واجب اولد و حمله ايشه قر قله
الله ادين هر كيم اول اول اكلنا
هر ايشي امسا زايد و الله اكلنا

Fi
KITAP

İÇİNDEKİLER

7 ÖNSÖZ

I. BÖLÜM İSLAM'DA AHLAKIN TEMEL MESELELERİ

- 13 İSLAM AHLAKININ MAHIYETİ
38 AHLAKÎ GÖREVLER VE SORUMLULUKLAR
63 İSLAM AHLAKININ ESASLARI
94 HELALLER VE HARAMLAR
104 MANEVİ ARINMA
110 MÜSLÜMANIN İBADET HAYATI
119 MÜSLÜMAN VE TOPLUMSAL SORUMLULUK
130 MESLEK AHLAKI
135 SİYASİ VE İDARİ AHLAK

II. BÖLÜM AHLAKIN GENEL MESELELERİ VE TARİHÇESİ

- 139 AHLAK ÖĞRETİLERİ
147 İSLAM'DA AHLAK ÖĞRETİLERİ VE AKIMLARI
178 FELSEFE VE ULEMA GELENEĞİNDE AHLAK
186 AHLAK VE ZEKÂ İLİŞKİSİ
191 SON DÖNEMDE AHLAK
235 KAYNAKÇA

ÖNSÖZ

Ahlak, insanın temel niteliğidir. Kişilere ve toplumlara değer kazandıran; onları güvenilir, itibarlı ve şerefli kılan güzel ahlakıdır. Onun için de güzel ahlak, başlı başına ve önemli bir değerdir.

Her toplumun ve kavmin kendine göre bir ahlakı vardır ve buna rağmen esas itibariyle ahlak evrensel bir değerdir. Toplumdan topluma göre değişen, ahlakın özü değil, algı ve uygulama şeklidir. Bu farklılık ahlakın din, hukuk, tarih, örf, adet, siyaset, idare, iktisat, ilim ve sanat gibi kültür değerleriyle olan ilişkisinden kaynaklanmamaktadır. Şekle ilişkin bu farklılık ahlakın evrensel olmasına engel olacak çapta büyük ve derin değildir.

Kur'an-ı Kerim ve sahih hadis-i şeriflerde ifade edilen ve Hz. Peygamber'in şahsında somutlaşan ahlak da elbette ki evrenseldir ve evrensel oluşu da İslam'ın evrensel oluşunun zarurî ve tabii bir sonucudur. İslam, tüm insanlığa hitap ettiğinden uyulmasını istediği ahlak kuralları da evrenseldir. Bununla beraber İslam ahlakı, diğer medeniyet ve toplumlarda, özellikle dinlerde ve felsefi ekollerde mevcut bulunan ahlak sistemlerinden farklıdır, bu farklar onun özgün tarafını oluşturur.

İslam ahlakını farklı kılan hususlardan biri de İslam itikadı, ibadeti, hukuku ve dünya görüşüyle iç içe oluşudur. Ahlak kurallarına uymak, namaz ve oruç gibi farzdır, hatta çoğu zaman ibadetlerin gayesi de ahlaktır. Takva sahibi sahih bir mümin, ibadete gösterdiği önem ve özeni aynı şekilde ahlaka da gösterir. Güzel ahlakı içermeyen ve amaçlamayan ibadetler fazla anlamlı sayılmaz.

Kur'an-ı Kerim'de mevcut olup Allah Resul'ünün şahsında ve hayat tarzında somutlaşan ahlakla, 14. Asır içinde İslam memleketlerinde, toplumlarında ve kültüründe oluşan İslam ahlakı esas itibariyle bir ve aynı olsa da şekil ve ayrıntılar itibariyle birbirinden az çok farklıdır. Müslüman toplumların ve halkların Müslüman olmadan evvel sahip oldukları ahlak, Müslüman olduktan sonraki ahlakî yaşayışlarını tabii olarak az çok etkilemiştir. Bu etki, İslam ahlakını tahkim etme, geliştirme ve sistemleştirme şeklinde olumlu yönde olduğu gibi bazen olumsuz yönde de olmuştur.

İslam'ın evrensel ve tüm insanlığın dinî oluşu başka toplumlardaki makul ve meşru ahlakî hususları kabule, bunları değerlendirmeye ve bünyesine almaya onu açık hale getirmiştir. Bu durumda İslam kültüründe yeni bir takım ahlak ekollerinin ve akımlarının vücut bulmasına yol açmıştır. Ebu'l-Hukemâ Kindî ile başlayan Farabî ve İbn Miskeveyh gibi İslam feylesoflarıyla devam eden, aslında kaynağı İslam öncesi Felsefe ve Filozoflar olan felsefi ahlaktan (etik) başka tasavvuf ahlakı ve Fütüvvet ahlakı gibi bazı ahlak akımları da doğmuştur. Diğer taraftan mekarim-i ahlak denilen rivayet ve hadislere dayalı ahlak da gelişerek devam etmiş, diğer ahlak sistemlerine kaynak olmuştur.

Bu arada bizzat Müslüman âlimlerin, mütefekkirlerin, hakîmlerin, sufilerin ve âriflerin kendi tecrübeleri, fikirleri, kanaatleri, buluşları, yorumları, hayat tarzları, menkıbeleri, bazı durumlarda eleştirileri de Müslüman toplumlardaki ahlak

kültürünü zenginleştirmiş ve bu sahada önemli bir literatürün ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Bahsedilen sebeplerden dolayı bu eseri ikiye ayırdık. Birinci bölümde, İslam'da ahlakın temel meselelerini, İkinci bölümde ahlakın genel meselelerini ve bunların tarihçesini bahis konusu ettik.

Saadet-şekavet, mutluluk-mutsuzluk, fazilet, hayır-şer, iyilik-kötülük, kemal-kâmil, yetkinlik-yetkin, ahlak-haz-elem gibi meseleler elbette ki Kur'an ve hadislerde bazen doğrudan; ama çoğu zaman da detaylı olarak bahis konusu edilmiştir. Lakin bu konular çok eski tarihlerden başlayarak, özellikle Antik Çağ Yunan Felsefesi'nden itibaren felsefenin de temel meseleleri olmuştur. Etik ile ilgili eserler Arapçaya tercüme edilince Müslüman âlimler bunlardan faydalandılar; bu ahlakı, İslam toplumuna uyarladılar ve bunlara yeni bir şekil verdiler.

Ahlakla ilgili zengin literatür insanlığın ortak mirasıdır ve İslam kendi itikad, ibadet ve dünya görüşünü hassasiyetle koruyarak bu mirastan faydalanmaya ve pay almaya açıktır. Bundan dolayıdır ki felsefî ahlak en muhafazakâr âlimler tarafından bile fazla eleştirilmiştir.

Süleyman Uludağ

Aralık 2017

I. BÖLÜM

İSLAM'DA AHLAKIN TEMEL MESELELERİ

Ahlakın Tanımı

Ahlak, kişinin sahip olduğu huy ve tabiat anlamına gelen huluk kelimesinin çoğuludur. Ahlakla ilgili çeşitli tanımlar yapılmıştır. Burada bu tanımlardan ikisi üzerinde kısaca durulacaktır.

Birinci Tanım:

İnsanda doğuştan var olan, terbiye ile değişmeye ve düzelmeye elverişli bulunan belli bir takım ruhi, kalbi, hâl ve niteliklere ahlak denir.

Tanımın Açıklanması:

Her insanın gözle görülen ve algılanan bir bedeni, bir de basiret gözüyle görülen ve algılanan bir ruhu vardır. Ruha bazen kalp ve nefis de denir. Her beden gerek bir bütün olarak gerekse ondaki organlar itibarıyla diğer bedenlerden ve onlardaki organlardan farklı bir şekle sahip olduğu gibi belli bir ruhu ve ondaki huylar da diğer ruhlardan ve onlardaki huylardan farklı bir şekle sahiptir. Bir ruhta yaratılıştan gelen temel eğilimler, yönelimler, yatkınlıklar ve nitelikler; “huy”, “huylar” veya “ahlak” sözüyle ifade edilir.

Doğuştan gelen söz konusu huylar tamamen ve kökten değilse bile kısmen iyi ya da kötü yönde değişmeye müsaittir. Ahlakın düzelmesi veya bozulması ifadesiyle bu husus anlatılır. Bu değişme iki türlü gerçekleşir; ya belli bir huy değişir veya huyun yöneldiği alan değişir. Mesela; düzenli ve bilinçli bir takım tekrar ve alıştırmalarla cimrilik huyu cömertlik yönünde değişebilir. Diğer taraftan bir kimsenin cömertlik yaptığı yerler de değişebilir. Mesela, maddî alanda ve bedensel zevkler sahasında cömertlik yapan bir kimse bundan vazgeçerek manevi alanda, hayır ve hasenatta cömertlik yapabilir.

Huy dediğimiz ahlakın değişmesi belli bir usul dâhilinde nefsin eğitilmesi suretiyle gerçekleşir. Bu usulde iyi iş ve davranışların tekrar edile edile bu tür hususlara kişinin eğilimli ve yatkın hâle gelmesi esastır. Bu da iyi iş ve davranışların âdet ve alışkanlık haline gelmesi demektir. Tarifte geçen “hâl ve nitelik” ifadesi ahlakın esas itibariyle bir kalp ve niyet meselesi olduğunu gösterir. Ahlakî iş ve davranışlar bu niyetin bedendeki yansımalarıdır. Niyet köktür. Ahlakî iş ve davranışlar bu kökten çıkan dallardır.

İkinci Tanım:

Ahlak, nefisteki temelli bir yapılanma olup düşünmeye ve taşınmaya hacet kalmadan bu yapıdan fiiller, kolaylık ve rahatlıkla meydana çıkar. Eğer bu yapı, dinen ve aklen güzel olan fiillerin çıkmasına elverişli ise güzel huy/ahlak, kötü davranışların vücuda gelmesine elverişli ise kötü huy/ahlak adını alır.

Tanımın Açıklanması:

İnsan nefsi veya ruhu esasen doğuştan temiz bir mahiyete sahiptir. Fakat ailenin ve sosyal çevrenin etkisiyle belli bir şekil alır, belli bir tarzda yapılır. Eğer yapılanma iyi ise ondan iyi ve güzel davranışlar, kötü ise fena ve çirkin işler kendiliğinden kolaylıkla vücuda gelir. Yani bu yapı genel olarak kolay ve rahat

bir şekilde iyi veya kötü davranışlar üretir. Nefislerin, ahlakî anlamda şekillenmesi ve yapılanması farklılık gösterdiğinden insanların ahlakları da farklı olur.

Ahlakın iyisi-kötüsü, güzeli-çirkini olduğu gibi daha iyisi, en iyisi veya daha kötüsü, en kötüsü de vardır. Fakat genellikle ahlak olumlu anlamda kullanılır: “Ahlaklı bir kişi” dendiğinden veya “ahlak sahibi” dendiğinden “ahlaklı iyi insan”; “ahlaksız bir kişi” dendiğinde ise “ahlakî kötü olan” bir insan anlaşılır.

Ahlakın Değişip Değişmediği

İnsan nefsindeki söz konusu köklü yapı ve temelli yatkınlık doğuştan geldiği için buna tabiat, fıtrat, seciye ve cibilliyet gibi isimler de verilir. Aslında “huluk” kelimesi de yaratma ile ilgili bir terimdir. İnsan karakterinin yaratılıştan geldiğini ve huyun genetik olduğunu söz konusu ederek bunun değişmesinin mümkün olmadığını söyleyenler ve savunanlar olmuştur. “Huy canın altındadır, can çıkmadan huy çıkmaz”, “huyulu huyundan vazgeçmez”, “kişi dokuzunda ne ise doksanında da odur”, “damardır çeker”, “asıl azmaz, bal bozulmaz,” gibi sözlerle bu husus vurgulanmıştır. Bu ve benzeri ifadeler huy ve ahlakın değişmeyeceğini ifade etmesinden ziyade değişmesinin kolay olmadığını, çok zor olduğunu gösterir. Yukarıdaki ifadeler daha çok kendine bir çeki düzen vermek istemeyen, disiplin altında yaşamaktan hoşlanmayan tembel, gevşek, miskin ve gaysiz kimseler tarafından kullanılır.

Eğer huylar ve ahlak değişmez olsaydı Yüce Allah’ın peygamberler ve kutsal kitaplar göndermesinin, kötü huyları terk edip iyi huylar edinmeyi emretmesinin, ayrıca o kadar çok paralar harcanarak anaokullarından üniversitelere varıncaya kadar çeşitli eğitim ve öğretim kurumları yapılmasının; kitap, dergi, gazete çıkarılmasının; radyo, televizyon, internet gibi yayın araçları kurulmasının ve kullanılmasının; vaaz, nasihat, öğüt, uyarı ve tavsiyenin ne anlamı olurdu? Ayrıca çevremize

baktığımızda fena ve berbat bir hayat yaşayan kötü huylu bazı kişilerin bu huylarını bıraktıklarını ve kendilerini düzelterek iyi bir ahlaka yöneldiklerini ve güzel alışkanlıklar edindiklerini, diğer yandan güzel bir ahlaka sahip olan bazı kişilerin huy ve ahlaklarının bozulduğunu görmüyor muyuz? Demek ki çeşitli etkiler neticesinde kişilerin ahlakı iyi veya kötü yönde az veya çok değişebilmektedir. “Benim huyum bu, huyum kurusun ne yapayım, ben değişmem” sözü, iradesini kullanmak istemeyen tembel, gevşek, aciz ve zayıf kişilerin mazeretleridir; kendilerini avuttukları miskince bir bahanedir. Hayvanlar ve kuşlar bile eğitilirken, yani bir takım davranışlar ve alışkanlıklar edinirken akıl ve irade sahibinin eğitimle değişmeyeceğini söylemek nasıl mümkün olur?

Ahlakını iyi yönde değiştirmek isteyen önce bunun lüzumuna kesin olarak inanmalı, buna karar vermeli, verdiği kararı uygulamak için belli usul dâhilinde sürekli olarak çalışmalı, çabalamalı, uğraşmalı, didinmelidir. Mesela, cimri olan bir kimse önce cimriliğin kötü, cömertliğin iyi olduğunu tam olarak bilincine varır. Daha sonra ise cimriliği bırakıp cömert olmanın imkân ve gücü dâhilinde olduğunu kabul eder. Sonra cimriliği terk etmeye ve cömert olmaya kesinkes karar verir. Kendini zorlayarak ve nefis ile mücadele ederek ufak ufak hayırlı işlerde para harcar. Buna aralıksız devam eder. Zamanla buna alışır, bunu âdet edinir. Hatta bundan zevk alır. Sonuçta hayırlı işlerdeki harcamalarını daha da artırabilir. Bunun için devamlı olarak nefsiyle mücadele etmesi, onu kontrol ve disiplin altında tutması, şeytandan gelen kışkırtmalara karşı da uyanık olması gerekir. Diğer taraftan Hak Teâlâ'nın, hayır ve hasenatta mal ve para harcayanlara, harcadıklarının en az on kat daha fazlasını vereceğine inanır. Ayrıca ahirette kazanacağı sevabı da unutmaz. İnsan, bütün ahlaki konularda bu şekilde davranarak ahlakını güzelleştirebilir.

Ahlak insan nefsindeki temelli bir yapılanmanın adıdır; ama bu yapıdan vücuda gelen bütün yapıp etmelere de ahlak denir. Ayrıca söz konusu nefisteki yapılanmayı, melekeyi/yetiye ve buna bağlı olarak vücuda gelen bütün hâl ve hareketleri inceleyen ve araştıran ilim dalına da ahlak veya ahlak ilmi denir.

Ahlakın Konusu ve Evrenselliği

Ahlakın konusu insan nefsidir. İnsan nefsinin terbiye edilerek kötü huylardan arındırılmasının ve güzel huylarla donatılmasının yol ve yöntemini göstermek ahlak ilminin konusudur. Nefs terbiyesi, ahlak ilmi bakımından da din açısından da çok önemlidir. Nefsini arındıran ve kalbini temiz tutan manevi kurtuluşa erer, onu kirleten ise hüsranda kalır.¹

Ahlak evrensel bir olgudur. Her kavmin, milletin, toplumun ve din mensubunun kendine göre bir ahlakı vardır. Buna sosyal ahlak denir. Ayrıca her bireyin de kendine özgü bireysel bir ahlakı mevcuttur. Bireyler genellikle içinde yaşadıkları toplumların ahlak anlayışına ve kurallarına uyarlar. Mesela, ahlak kuralları evrenseldir. Bütün toplumlarda doğru söylemek ve verilen sözde durmak övülen ve uyulması gereken bir kural, yalan söylemek ve verilen sözde durmamak ise kötülener ve yapılmaması gereken bir husustur, kötü bir huydur.

Ahlakın Gayesi

İlahî dinlerde ahlakın kaynağı vahiydir. Yüce Allah doğuştan ahlak bilincine sahip bulunan insanların hangi davranışlarının ahlaka uygun hangilerinin aykırı olduğunu vahiy yoluyla peygamberlerine bildirmiş, onlar da bunları ümmetlerine tebliğ etmişler ve bu hususta gerekli açıklamaları yapmışlardır. Semavî ve İlahî bir din olan İslam ahlakının kaynağı da

1 Şems Suresi, 9/10

vahiydir. Hz. Peygamber, “Ben güzel ahlakı gerçekleştirmek için gönderildim,” buyurmuştur.²

Şu halde ahlakın amacı; insanların hem bireysel hem de sosyal hayattaki davranışlarını düzelterek, güzelleştirerek kişileri yetkin ve erdemli hâle getirmektir.

Ahlakın Kaynağı

Ahlakın kaynağı İlahîdir. Yani Hak Teâlâ insanı ahlak bilincine ve niteliğine sahip bir varlık olarak yaratmıştır. İnsanların bütün fiilleri bu bilinç çerçevesinde değerlendirilir. Mesela, “şu davranış ahlak kurallarına uygundur”, “şu davranış ahlak kurallarına aykırıdır,” denir. Diğer hayvanlarda ve canlılarda ahlak bilinci bulunmadığından onların hareket ve fiilleri ahlakî bakımdan değerlendirilmez. Şu halde ahlak tıpkı akıl gibi insanın en temel özelliklerindedir.

İnsanı insan yapan ve varlıklar arasında seçkin bir konumda bulunmasını sağlayan ahlak ve ondan kaynaklanan insancıl davranışlardır.

İslam ahlakının temel kaynağı vahiy olduğunun delillerini şöylece sıralamak mümkündür:

1. **Delil:** Allah’ın sıfat, isim ve fiilleri: Hak Teâlâ’nın zatına özgü olan sıfatların dışındaki sıfatları, isimleri ve fiilleri onunla kullanı arasında müsterektir. Mesela Allah merhametli ve adaletlidir, kullarının da merhametli ve adaletli olmalarını ister; zalim ve acımasız olmalarını istemez. “Merhametli olan Allah, merhametlilere merhamet eder.”³ Allah âdildir, zalim değildir. Zulmü kendine de kullarına da haram kılmıştır.⁴ Mümin, Allah Teâlâ’ya ait bu gibi vasıfları kendi vasıfları haline getirmeye çalışır. Buna “*et-tahalluk bi ahlakillâh*”, yani

2 Bkz. Mâlik, Muvatta’, Hüsnu’l-huluk, 8; Aclûnî, I. 211

3 Tirmizi, Birr, 16; Ebû Dâvûd, Edeb, 58

4 Müslim, Birr, 55

Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmak denir. Böylece ahlakın kaynağı İlahî olur.

2. **Delil:** Yüce Allah, kullarının nasıl bir ahlaka sahip olmaları gerektiğini Kur'an'da bildirmiştir. Kur'an geniş ölçüde bir ahlak ve edep kitabıdır. Vahye dayanan bu ahlaka "Kur'an ahlakı" denir. Bu da İlahî bir ahlaktır.
3. **Delil:** Bizim için örnek olan Hz. Peygamberin ahlakı, Kur'an ahlakı idi.⁵ O, güzel ahlakı uygulamak için gönderilmişti.⁶ Kur'an ahlakı dediğimiz İlahî ahlakın somut örneği odur. Yüce Allah onu mükemmel bir ahlak üzere yaratmıştır.⁷
4. **Delil:** Hak Teâlâ insanları ahlak bilincine ve duygusuna sahip olarak yaratmıştır. Bu his ve bilinç insanda doğuştan var olduğundan ahlak fitri ve tabii bir niteliktir. Vahiy ile bildirilen ahlakla insan doğasında var olan ahlak hissi birbirine uygundur, yekdiğerini destekler ve güçlendirir.

Müslümanların uymaları gereken Kur'an ahlakı Hz. Peygamber tarafından hem uygulanmış, hem de sözlü olarak açıklanmıştır. Bu sebeple Hz. Peygamber'in hayat ve ahlakla ilgili açıklamaları bizim için vazgeçilmez bir esastır.

Kur'an ahlakı ve Hz. Peygamber'in ahlakî şahsiyeti esas alınarak İslam ahlakı ulema tarafından akıl ve tecrübe çerçevesinde de yorumlanmış, açıklanmış, değerlendirilmiş, bunun neticesinde ahlak ilmi ve İslam ahlakı dediğimiz bir ilim dalı ortaya çıkmıştır.

Ahlakla İlgili Diğer Açıklamalar

Ahlak bütün bireylerin en temel niteliği ve bütün toplumların ortak değeri olduğundan bütün toplumlar ve medeniyetler

5 Mümtehine Suresi, 4/6

6 Müslim, Müsafirîn, 139

7 Kalem Suresi, 4/6

bu konu üzerinde çalışmışlar ve kendilerine göre bir ahlak anlayışı geliştirmişlerdir. Bu arada özellikle hukema dediğimiz filozoflar, insan davranışlarını “etik” adı altında ahlak açısından tahlil etmişler, değerlendirmişler ve çeşitli ahlak sistemleri ortaya koymuşlardır. En iyi olanı veya mutluluğu veyahut zihinsel hazları esas alan ahlak anlayışları vardır. Zihinsel haz anlayışının bedensel hazlar anlayışına dönüşmesi neticesinde dine, akla ve insanlığa aykırı düşen, maddî zevklere ve keyfe düşkünlüğü esas alan bencil ve menfaatçi bir ahlak anlayışı ortaya çıkmış, zaman zaman da toplumları tehdit edecek kadar yaygınlaşmıştır. Ahlakî davranışlarda Yüce Allah’ın emirlerine uymayı, rızasına uygun davranmayı ve ahlak kurallarının evrensel boyutunu gözetmeyi bir yana bırakan bu ahlak anlayışı, kişinin nefsinin arzularına uyması ve canının istediği şeyleri yapması anlamına gelir. İnsanın, ahlakî eylemlerde Allah’ın emrine, vicdanının sesine, akıl ve fikrin gereğine göre hareket etmesini, iradesine hâkim olmasını göz ardı eden bu tür bir ahlak anlayışı sadece İslam tarafından değil, sağduyulu herkes tarafından zararlı bulunur ve reddedilir. Çoğu zaman her şeyi mübah sayma da böyle bir ahlak anlayışının neticesidir. İslam’da ahlak-ı zemime (yerilmiş ahlak) ve ahlak-ı seyyie (kötü ahlak) diye nitelenen ahlak da budur.

İslam Ahlakının Temel Nitelikleri

İslam ahlakının kendine özgü birtakım nitelikleri vardır. Bu nitelikler, diğer ahlak sistemlerine göre onun farklı taraflarını oluşturur.

İslam’daki ahlakın temel kuralları Allah Teâlâ tarafından konulmuş. Hz. Peygamber tarafından ayrıntılı ve uygulamalı bir şekilde açıklanmıştır.

İslam’da ahlak kurallarına uymak hem dinin, hem de aklın ve vicdanın emirlerine uymanın gereğidir. Fakat bu noktada asıl olan Allah’ın emrine uymamız ve rızasını gözetmemiz, ona

karşı sorumlu ve hesap vermek zorunda olduğumuz bilincini içimize yerleştirmemizdir. Bunun yanı sıra dinimiz, davranışlarımızda sağduyulu olmamızı ve vicdanımızın sesine kulak vermemizi de ister. Hz. Peygamber bu konuda şöyle buyurur:

*“İyilik, içine yatan ve gönlünü tatmin eden hususlardır.”*⁸

*“Başkaları hangi şekilde fetva verirlerse versinler sen fetvayı kalbinden iste.”*⁹

*“İyilik, güzel ahlakıdır.”*¹⁰

Bu hadislerde bahis konusu edilen kalp ve nefis, Kur'an'da kalb-i selim (sağduyu) şeklinde geçen¹¹ selim kalp, kirlenmemiş temiz vicdandır. Bu anlamda vicdan Allah'tan gelen ahlakî emirlerin bir seçeneği değil, onların bir parçasıdır, dinin ahlaka ilişkin hükümleri vicdanı da içerir. İnsanda yaratılıştan gelen bir ahlak duygusu ve bilinci vardır, dediğimiz zaman da bunu kastediyoruz.

Yüce Allah'ın emirlerine uymak ve rızasına uygun davranmak için ahlak kurallarına uygun hareket edilir, onun gazabına ve azabına uğramamak için yasakladığı davranışlardan kaçınılır. Bununla beraber Allah'ın koyduğu ahlakî hükümlere uymak sevap kazanmaya, yasakladığı işleri yapmak da günaha girmeye sebep olur. Sevap kazanan cennete, günaha giren de cehenneme girer. Bundan dolayı dinimizin koyduğu ahlak kurallarına uymak ahiretteki ebedi mutluluğa sebep olduğu gibi uymamak da ebedi bedbahtlığa sebep olur. İslam'daki ahlak kurallarına uymanın hem dünyevi, hem de uhrevî bir yaptırımı vardır. Bunun için diğer ahlak sistemlerinden daha etkilidir.

Hz. Peygamber şöyle buyurur: “Doğruluk insanı iyiliğe, iyilik de cennete götürür. Doğruluktan ayrılmayan bir kişi

8 Dârimî, Büyû, 2; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 194

9 Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 194: Aclûnî, I, 124, 284

10 Müslim, Birr, 14; Tirmizî, Zühd, 52

11 Şu'arâ Suresi, 89; Sâffât Suresi, 84

nihayet dürüst olur. Yalancılık kötülüğe, kötülük de insanı cehenneme sürükler. Kişi yalancılık yapa yapa sonunda sahtekâr olur.”¹² Ahlak ile uhrevî sorumluluk arasındaki ilişki bu hadiste belirtilmiştir.

İslam’da ahlak kurallarına uymak hususunda Allah sevgisi esas olmakla beraber Allah korkusu da önemlidir. Toplumun veya kolluk kuvvetlerinin denetleyemediği yerlerde ve zamanlarda insanın kötülük yapmasına engel olan şey içindeki Allah korkusu, ahirette ona hesap vereceğine ve cezalandırılacağına dair olan inancıdır. “Hikmetin başı Allah korkusudur.”¹³

*“Ne irfandır veren ahlaka yükseklik, ne vicdandır,
Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır.
Yüreklerden çekilmiş farz edilsin havf-ı Yezdan’ın
Ne irfanın kalır tesiri katiyen, ne vicdanın.”*

(Mehmed Âkif Ersoy)

Tek başına fazla etkili olmayan vicdan, Allah korkusuyla birlikte olursa görevini tam olarak yapar.

İbadetlerde olduğu gibi, ahlak kurallarına uyma konusunda da niyet önemlidir. Amellerin değeri niyete göredir. Dünyevi bir yarar ve çıkar amacı güden fiillerin fazla ahlakî bir değeri olmaz. Allah Teâlâ emrettiği için ahlak kurallarına uyulursa bunun dinde bir değeri vardır. Ahirette sevap alma ümidiyle ahlak kurallarına uymak da değerlidir. Herhangi bir karşılık beklemeden ahlak kurallarına uymak insanîyetin bir gereği olduğundan önem taşır. Yüce Allah zerre kadar iyilik yapana mutlaka bunun karşılığını verir.

Bütün ahlak davranışlarının esası, ifrat ve tefritten, yani aşırılıktan kaçınmaya, itidal ve istikamet üzerine olmaya dayanır. Ahlakta orta ve dengeli yol, itidal ve istikamet yoludur, kişinin haddini bilmesi ve ahlak kurallarının çizdiği sınırı

¹² Buhârî, Edeb, 69; Müslim, Birr, 103

¹³ Aclûnî, I. 421

aşmaması da bu anlama gelir. İslam'da da ölçülü davranmak esastır. Fâtiha suresindeki “Allah’ım, bizi doğru yola ilet!” ifadesinden maksat, inançta ve ibadette olduğu gibi ahlakta da orta yoldur. “İşlerin hayırlı olanları orta olanlardır.”¹⁴ Bu ifadedeki ‘orta’ veya ‘doğru yol’dan maksat makul, ölçülü ve dengeli olma hâlidir; bu da aşırılıklardan kaçınmayı gerektiren tutum ve davranışlardır.

Yüce Allah buyuruyor:

“Onlar harcamalarında ne israf, ne de cimrilik ederler, ikisi arasında orta bir yol tutarlar.” (Furkân, 67)

“Eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma!” (İsrâ’, 29)

“Yiyiniz, içiniz, ama israf etmeyiniz; şüphesiz ki Allah müsrifleri sevmez.” (A’raf, 31)

İhtiyaçtan az yemek tefrit, fazla yemek ifrat (israf), ihtiyaç miktarı yemek itidal, istikamet ve iktisattır. Yeterli ve dengeli beslenme ölçülü olmanın gereğidir. Fazilet, ruhî yetkinlik ve üstün ahlakî nitelikler anlamına gelir. Bu tür niteliklere haslet ve meziyet de denir. Genel olarak itidal çerçevesinde meydana gelen hayırlı ve iyi işler fazilet/erdem; ifrat ve tefritin sonucu olan kötü fiiller ise rezilet (aşağılık) ve rezalet (maskaralık) kabul edilir. Ahlakî davranışlar bakımından itidal ve istikamet üzere olmak fazilet, ifrat ve tefritte olmak rezilettir.

İslam ahlakı, haram ve helal kavramlarıyla güçlendirilmiştir. İnsanları incitmek, kırmak, üzme ve rahatsız etmek haram ve günahdır, onların haklarına saldırıdır. Oysa kul hakkı son derece önemlidir. Ahlak dışı ve kötü davranışlar haram olan hususların başında gelir. Hiçbir haklı sebep yokken herhangi bir şekilde insanları inciten ve üzenler bunun hesabını ahirette Yüce Allah’ın huzurunda vereceklerdir.

Akla ve insan tabiatına uygun olduğundan İslam’daki ahlak kuralları ve anlayışı geniş ölçüde evrensel ahlak kurallarıyla

14 Aclûnî. I. 391

örtüşür, dolayısıyla evrenseldir. Kişinin kendisi için istemediği bir şeyi başkaları için de istememesi İslam'da temel ve genel bir kuraldır. Bir mümin, dindaşlarının hakları kadar gayr-i müslimlerin haklarına da saygı göstermek, herhangi bir şekilde onların hak ve menfaatlerine zarar vermemekle mükelleftir. Ahlakî davranışlarda müslim, gayr-i müslim ayrımı yapılmaz. Tıpkı bir Müslüman gibi bir gayr-i müslimin de can, mal ve mesken dokunulmazlığı vardır ve Müslüman buna riayet etmek zorundadır. Müslümanlar gibi gayr-i müslimler de bir Müslümandan zarar gelmeyeceğinden emin olmalıdırlar.

İslam'da Ahlaka Verilen Önem

Gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse hadis-i şeriflerde ahlak, edep ve terbiye konusuna büyük önem verilmiştir. Allah, Resulünü yüce bir ahlak üzere yaratmıştır. O, ahlak bakımından da müminlere örnektir.¹⁵ Hatta o, bu bakımdan da âlemlere rahmettir.¹⁶ Hz. Peygamber, "Yüce Allah, beni fazilete dayanan bir ahlak anlayışını gerçekleştirmek için peygamber olarak göndermiştir,"¹⁷ buyurmuştur. Fazileti esas alan bir ahlak anlayışını gerçekleştirmek için gönderilen Hz. Peygamber'in âlemlere ve insanlığa bir rahmet ve nimet olması tabiidir.

Resulullah ahlak konusunda şöyle buyurur:

*"Müminlerin en yetkin olanı ahlaken en güzel olanıdır."*¹⁸

"Müminin ahlakî güzelliği imanının mükemmeliyetinin sonucudur."

Allah Resulü, ahlaken insanların en güzelydi.¹⁹

15 Kalem Suresi, 4; Mümtehine, 4/6

16 Enbiyâ Suresi, 77

17 Muvatta', Hüsnü'l-Huluk, 8; Aclûnî, I. 211, 217

18 Ebû Dâvûd, Sünnet, 14; Tirmizî, Radâ, 11; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II. 154

19 Müslim, Mesâcid, 267; Ebû Dâvûd, Edeb, 1

“En faziletli ve üstün iman hangisidir?” diye sorulduğunda Hz. Peygamber, “Güzel ahlak,” buyurmuşlardır.²⁰

“Ahirette terazide ağır basacak en faziletli amel, güzel huydur.”²¹

Hz. Peygamber, Ebû Zerr’e şöyle dedi:

“Nerede olursan ol Allah’tan kork, kötülük yaptığında hemen arkasından onun etkisini silip süpürecek bir iyilik yap. İnsanlarla olan ilişkilerin iyi ahlak üzere olsun.”²²

“En hayırlı olanınız huyu en güzel olanınızdır.”²³

Allah Resulü, “Kıyamet günü bana en yakın olan ve benim en fazla sevdiğim kimse ahlakı güzel olan kimsedir,” buyurmuştur.²⁴

“Ahlakınızı güzelleştiriniz,” buyuran Hz. Peygamber, güzel ahlak üzere olduğu hâlde daha güzel bir ahlaka sahip olmak için çabalar ve “Allah’ım, bana nasıl güzel bir beden verdiysen öylece güzel bir huy ver,” diye dua ederdi. “Allah’ım, en güzel ahlak şekline sahip olmayı bana nasip et, bunu bana ancak sen nasip edersin.”²⁵

Resulullah,^(sas) Cerîr b. Abdullâh’a şöyle demişti: “Allah sana güzel bir vücut vermiştir; çalış huyun da güzel olsun.”²⁶ Allah’ın takdir ettiği güzel bir bedene sahip olanların ahlaklarını da güzelleştirmeleri gerekir. Güzel ahlak, güzelliğe güzellik katar; kötü huy güzel vücut için kusurdur. Aslında güzel ahlak bedende bulunan kusurlar için de örtü görevi görür. Nice beden bakımından güzel insanlar vardır ki, ahlak ve huyları bozuk olduğu için herkes onlardan uzak olmaya çalışır.

20 Ahmed b. Hanbel, IV. 385

21 Tirmizî, Birr, 61; Ahmed b. Hanbel, Müsned, VI. 442

22 Tirmizî, Birr, 55; Dârimî, Rekâik, 47

23 Buhârî, Edeb, 39; Tirmizî, Birr, 47

24 Buhârî, Menâkib, 23; Tirmizî, Birr, 71

25 Müslim, Müsâfirîn, 201; Tirmizî, Da’avât, 32; Ebû Dâvûd, Salât, 119; Nesâî, İftitah, 16

26 Gazalî, III. 49

Ahlakını güzelleştirmesi için Allah Teâlâ'ya dua eden Resulullah Efendimiz, kötü ahlaktan koruması için de ona dua eder ve sığınırdı.

*“Allah’ım, beni kötü işlerden ve kötü huylardan koru.”*²⁷

*“Allah’ım, kötü huylardan sana sığınıyorum.”*²⁸

*“Allah’ım, kötü huyları benden defet, bunu benden ancak sen defedersin.”*²⁹

Burada şu dört hususa dikkat etmek gerekir. Birincisi, Hz. Peygamber ahlakça insanların en güzeli idi. İkincisi, daha güzel bir ahlaka sahip olmak için yine de olanca gücüyle çalışıyordu. Üçüncüsü, bu çabayı yeterli görmüyor, bu yolda yardımcı olması için Yüce Allah’a dua ediyordu. Dördüncüsü, kötü huylardan ve onlardan kaynaklanan fena davranışlardan endişe ediyor, bu gibi şeylerden Yüce Allah’a sığınıyor, onun korumasını ve yardımını niyaz ediyordu. Bu hususta Allah Resulü müminlere örnektir.

Herkeste kötü, yerilmiş, çirkin fena ve pis (ahlak-ı seyyie, mezmûme, kabihe, habise) şeklinde nitelenen huylardan bazı huylar, hatta birçok huy bulunabilir. Binaenaleyh hiçbir kimse kendi huyunu beğenmemeli, kendisini bu yönden eleştirmeli, irdelemeli, denetlemeli ve hesaba çekmeli; huylarını güzelleştirmek için çalışmalı, bu hususta başarılı kılması için Hakk Teâlâ'ya dua etmeli, kötü huylardan koruması için ona yalvarmalı, yakarmalıdır.

Ahlak - İbadet İlişkisi

İbadet kulun Allah’a karşı görevi, ahlak ise diğer bireylerle ve topluma karşı görevleridir. Her ikisi de aynı derecede

27 Nesâî, İftitah, 16

28 Ebû Dâvûd, Vitir, 32; Nesâî, İstiâze, 21

29 Tirmizî, Da’avât, 32

önemlidir. İbadetin ihlaslı ve düzenli, ahlakî davranışların da dürüst ve düzgün olması esastır.

İslam'da ibadetin esas amacı Yüce Allah'a kulluk etmektir. Bununla beraber ibadetin ahlakî düzeltme gibi bir işlevi de vardır. Hakk Teâlâ şöyle buyuruyor:

“Şüphesiz ki namaz insanı arsızlıktan ve kötülüklerden uzaklaştırır.” (Nahl, 90)

“Oruç dürüst bir insan olmak için farz kılınmıştır.” (Bakara, 183)

“Allah katında insanların değerli ve üstün olanı takvaca (dürüslükte) en ileride olanıdır.” (Hucurât, 13)

“Falan kişi gündüzleri oruç tutuyor, geceleri namaz kılıyor; ama huyu fena, komşularını diliyle incitiyor,” deyip bunun hükmünü soran kişiye Allah Resulü şu cevabı verdi: “Onda hayır yok, o cehennemlidir.”³⁰ Diğer bir hadiste, “Nice oruç tutanlar vardır ki aç ve susuz kalmaktan başka ellerine bir şey geçmez,”³¹ buyrulmuştur. Bu ve benzeri ayet ve hadisler ibadetlerin Allah katında makbul olması için ahlak kurallarına uyulması ve kul hakkının gözetilmesi gerektiğini açıkça göstermektedir. İslam'da itikad-ibadet-güzel ahlak, sıkı bir şekilde birbirine bağlıdır; birindeki eksiklik diğerlerini olumsuz şekilde etkiler ve zayıflatır. Aynı şekilde birindeki iyileşme de diğerlerini olumlu yönde etkiler ve güçlendirir.

Hz. Peygamber, “Bir mümin, güzel huyu sayesinde gece namaz kılan, gündüz oruç tutan bir kimsenin mertebesine ulaşır,”³² buyurmuştur. “Çok güzel ahlaka sahip bir kul ibadette zayıf bile olsa bu sayede ahirette şerefli mertebelere ve yüksek derecelere erebilir.”³³

30 Ahmed b. Hanbel, Müsned, II. 440; Gazâlî, II. 154, III. 48

31 İbn Mâce, Siyâm, 21

32 Ebû Dâvûd, Edeb, 7; Tirmizî, Birr, 62; Muvatta', Hüsnu'l-huluk, 6

33 Gazâlî, III. 50

Enes b. Malik, “Bir kul fazla nafile ibadeti olmadığı halde güzel ahlakı sayesinde cennetin en yüksek derecesine erebilir, ibadete düşkün olduğu hâlde kötü ahlakı sebebiyle cehennemine aşağısına düşebilir,” demiştir.

Fazla ibadet ahlaktaki açığı kapatamaz; ama güzel ahlak ibadetteki açığı kapatabilir. Cüneyd-i Bağdadî, “Kişinin ilmi ve ameli az bile olsa yumuşak huylu, alçakgönüllü, cömert ve güzel ahlakı sayesinde en yüksek mertebelere ulaşabilir. İmanı tam olan kişinin hâli budur,” der.

İnsan ibadet etmediği veya ibadette kusurlu olduğu zaman Yüce Allah’a karşı sorumlu olur. Çünkü ibadet Allah’ın kulu üzerindeki hakkıdır. Fakat bir kimse bir insanı incittiği veya ona haksızlık ettiği zaman hem Allah’a hem de incittiği veya hakkını yediği kimseye karşı sorumlu olur. Çünkü bu durumda Allah’ın koyduğu bir ahlak kuralına uymamış, hem de bir insana haksızlık etmiştir. Bundan dolayı ahlak kurallarına uymak, hak hukuk gözetmek ve kalp kırmamak İslam’da çok önemlidir. “Kul hakkı” denilen ve büyük önem verilen husus budur.

Ahlak ve Birey

Ahlak; din, birey, aile ve toplum kavramlarıyla iç içe bulunan bir kavramdır. Şöyle ki, İslam ahlakında yapılması veya yapılmaması gereken hususlar Yüce Allah ve Resulü tarafından belli emirler ve yasaklar şeklinde ortaya konulmuştur. Mesela, Yüce Allah, “Doğru söyleyiniz, yalan söylemeyiniz” buyuruyor.³⁴ Doğru konuşmak ve yalan söylememek dinin koyduğu bir ahlak kuralıdır. Bu kurala uyan övülür, uymayan yerilir. Ayrıca doğru konuşmak farz ve sevap, yalan söylemek haram ve günahtır. Doğruluğun sevap, yalancılığın günah oluşu bu ahlak kuralının dini, manevi ve uhrevî yönünü oluşturur.

34 Ahzâb Suresi, 70; Zümer Suresi, 3

Doğruluğun iyi, yalanın kötü olmasının insanlığın gerektirdiği bir husus olduğunu bilen bir Müslüman aynı zamanda bu kuralın Hakk Teâlâ tarafından konulduğuna da inanır. Allah doğrulara yardım eder, onları korur, ahirette de ödüllendirir; yalancılara ise yardım etmez, sahip çıkmaz, ahirette de cezalandırır. Böylece bütün ahlakî kurallar dinî bir nitelik kazanır. İslam ahlakı denilince de kastedilen bu nitelikteki ahlaktır.

İslam'da ahlakla ilgili İlahî ve dinî hitapların muhatabı erişkinlik ve yükümlülük çağına gelmiş olan bireydir. Yüce Allah bütün insanlardan, ahlak kurallarına uymalarını ister ve her birine ayrı ayrı hitap eder. “Ey iman edenler, Allah’tan korkun ve doğru konuşun!”³⁵ mealindeki ayeti okuyan veya dinleyen bir mümin bu ayette kendisine hitap edildiğine inanır. O, ahlak kurallarına uyma hususunda hem Yaratan’ına, hem kendine, hem de bütün insanlara karşı sorumludur. Bu anlamda sorumluluk bilinci ahlakta esastır.

Ahlak kurallarına uymakla yükümlü olmamakla beraber çocuklara bu kurallara uymaları gerektiği telkin edilir, kötü huylar edinmemelerine, güzel huylar edinerek büyümelerine dikkat edilir. Özellikle anne baba onlara bu konuda güzel örnek olur, onları güzel davranışlara özendirir.

Ahlak, Edep, Terbiye

Ahlak kuralları geneldir. Bu kurallara uymak herkes için zorunludur. Bunlara uymayanlar Allah katında günaha girmiş olurlar; toplum ise ahlak dışı davranışları sebebiyle onları kusurlu sayar, ayıplar.

Genel olan ahlak kuralları farklı zamanlarda, farklı bölgelerde yaşayan ve kültürleri farklı olan toplumlarda farklı şekillerde uygulanır, hatta belli bir toplumda veya ailede yetişen ve yaşayan bireylerin bu kurallara uyma şekilleri az çok

35 Ahzâb Suresi, 70